

LATIJSN-AMERIKA: DE NEOLIBERALE DEMOCRATIE EN HET EINDE VAN DE ORGANISCHE INTELLECTUELEN.

A. E. Fernández Jilberto⁽¹⁾

In vergelijking met andere landen in Latijns-Amerika werd in Chili de democratie slechts laattijdig hersteld. Dit vond daarbij plaats in een periode dat in Argentinië, Brazilië en Uruguay de eerder plaats gevonden democratisering, die het resultaat was van een poging om de neoliberale economische politiek in overeenstemming te brengen met een democratisch politiek systeem, had gefaald. In deze laatste landen is nu een tweede generatie van burgerlijke regimes aan de macht gekomen. In de jaren tachtig vertegenwoordigen ze 44 procent van de bevolking van Latijns-Amerika die in armoedige omstandigheden leeft.

De politieke beperktheid van de nieuwe democratie vloeit gedeeltelijk voort uit het verlies aan soevereiniteit van de landen van Latijns-Amerika. Dit is het gevolg van het monetaristische beleid dat tijdens de neoliberale dictaturen was opgelegd. De buitenlandse schuld en de afhankelijkheid ten aanzien van het Internationaal Monetair Fonds hebben belet dat deze staten hun economische politiek op onafhankelijke wijze konden formuleren.

Op zijn bdurt is de reeds vermelde conditionering van het door het IMF opgedrongen beleid ookten koste gegaan van de soevereiniteit van de burgerlijke samenleving en dus ook van een aantal nationale alternatieven. Ten andere, de neoliberale omschakeling die de intellectuelen ondergingen, heeft deze ontwikkeling maar versterkt.

In Chili zijn de reële mogelijkheden voor het herstel van de parlementaire democratie versterkt sinds de militaire bureaucratie tijdens het referendum van oktober 1988 een nederlaag opliep. Toen verwierp 54 % van de meer dan zeven miljoen kiezers die hun stem uitbrachten, het voorstel om Pinochet tot in 1997 aan de macht te houden. Deze nederlaag vond plaats in een periode dat het militaire regime zich had weten te versterken met behulp van een aantal politieke regelingen die bedoeld waren om de politieke heerschappij van de militairen te redden door beroep te doen op de hen ondersteunende sociale klassen. Dit werd vastgelegd in een vernieuwing van de instellingen, hetgeen ook een ander politiek regime impliceerde en wat gebeurde in de periode van september 1988 tot april 1990. De

materiële basis voor de politieke verwachtingen van het regime waren gebouwd op de overtuiging dat de "contra-revolutie" van 1973 was afgerond⁽²⁾. Men dacht dat de veranderingen die zich hadden voltrokken in de eigendomsverhoudingen, zouden beklijven en dat de door de Staat op gang gebrachte experimenten op het niveau van de instellingen en van de economische en politieke functies zich in de samenleving hadden gearticuleerd. Het politieke en sociale landschap was hierdoor in belangrijke mate veranderd, wat ook weer het gevolg was van de neoliberale herstructurering en van de in 1981-1985 verscherpte mondiale crisis⁽³⁾.

De negatieve politieke gevolgen van de crisis bedreigde in twee opzichten nu de politieke stabiliteit van de dictatuur. In de eerste plaats was er de gedeeltelijke herleving van de burgerlijke samenleving. De burgerlijke samenleving werd evenwel door het regime hardhandig bestreden en kon daardoor de politieke heerschappij van het autoritaire regime niet in ernstig in gevaar brengen. Van de andere kant dwongen de internationale schuldeisers de Staat om het accumulatieproces terug in handen te nemen. Uiteindelijk werd dit het kernstuk bij het aangaan van relaties met de internationale financiële wereld.

Paradoxaal genoeg heeft de crisis van 1981-1985 de politieke sleutelrol die de militaire bureaucratie speelde, aan het licht gebracht en haar daardoor tot het enige politieke centrum gemaakt. De militaire bureaucratie werd hierdoor geroepen om aan het blok van de bezittende klassen de onontbeerlijke cohesie te verlenen. Door dit samenspel van contradictorische factoren als van effecten die het regime ondersteunen, moest het overheersende sociale blok het aan de macht houden van de dictatuur van Pinochet als een hopeloze opgave beschouwen. Dat de verplichtte de militaire bureaucratie om zichzelf na afloop van het verloren plebiscliet van oktober 1988 opnieuw te legitimeren. Voorts was er de noodzaak om de exportgerichte onderdelen van de economie uit te breiden en te versterken om beter weerstand te kunnen bieden aan de nationale en internationale financiële crisis. Daartoe moest men de internationalisering van de Chileense economie vergroten. Niet alleen de privé sector, maar ook de Chileense staatskapitalistische sectoren werden onder verhoogde druk geplaatst van de internationale concurrentie. Dit alles is niet zonder gevolg gebleven voor de sociale klassen die deze staatskapitalistische sectoren bezetten, maar ook voor de militaire staatsbureaucratie.

Krachtens hetgeen we hier hebben beschreven, handelt het centrale thema van dit artikel over de studie van de politieke logica achter de overgang naar de

democratie. Dit proces begon met de volksstemming van oktober 1988 en culmineerde in de democratische aanwijzing van Patricio Aylwin als President van de Republiek. Tevens voltrok zich een opmerkelijke en nooit eerder in Chili geziene culturele contra-revolutie : de vervanging van de categorie van de organische intellectuelen door die van de geïnstitutionaliseerde intellectuelen⁽⁴⁾.

1. Het politieke debat in de periode voor het plebisciet.

Toen men in Chili de problemen in verband met de overgang naar de democratie besprak, opperde men de idee om het herstel van de democratie te behandelen aan de hand van de kenmerken die de Chileense democratie in de periode 1930-1970 zo hadden getypeerd⁽⁵⁾. Datgene wat men het "democratisch arrangement" (1930-1970) noemde en dat onbetwistbaar solide oogde in de Latijnsamerikaanse context, was gebaseerd op een consensus binnen de Chileense politieke klasse om het evenwicht tussen democratie, participatie en industrialisatie te bewaren. Hierdoor kon de economische ontwikkeling zich doorzetten, werd de economische en sociale ongelijkheid steeds meer afgezwakt en werden de participatiemogelijkheden in de burgerlijke samenleving relatief verbeterd. De talloze crises die de Chileense samenleving in deze periode meemaakte, waren niet ernstig genoeg om deze historische trend te veranderen.

De politieke overgang naar de democratie wordt ongetwijfeld beheerst doortwee naast elkaar staande scenario's die in de periode vóór de volksstemming werden ontworpen.

Een eerste scenario was geïnspireerd door de dictatuur. In dit scenario werd gestreefd naar de institutionalisering van een autoritair en discriminerend stelsel⁽⁶⁾ als maximaal haalbaar doel en naar het behouden van de kapitalistische hervormingen (neoliberale herstructureringen) als minimaal streefdoel toen bleek dat de crisis de ontbinding van het autoritaire regime zichtbaar maakte.

In het scenario van de centrum-rechtse oppositie betekende de democratie een samenwerkingsmodel tussen de politieke en juridische instellingen die zo typerend zijn voor een liberaal parlementair systeem. Dat systeem moest worden gebaseerd op het principe van de scheiding der machten, het politiek pluralisme, de individuele vrijheden en de mensenrechten, en moest worden verankerd in een Rechtsstaat en in het principe van de vrij tot stand gekomen en uitgedrukte volkssoevereiniteit.

Voor de centrum-linkse oppositie, die zich noodgedwongen moest aansluiten bij de voorgaande stroming, was de populaire eis tot hervorming van de sociale en economische verhoudingen, die tijdens de dictatoriale periode waren ontstaan, van

doorslaggevende betekenis om een "werkelijke en inhoudsvolle democratie" te realiseren.

Verschillende structurele en politieke veranderingen bemoeilijkten in deze periode de overgang naar de democratie⁽⁷⁾.

Een eerste moeilijkheid heeft te maken met de involutieve aard van de economische ontwikkeling en met de veranderingen in de sociale structuur die vanaf 1970 de Chileense samenleving overspoelden. In deze context bezien nam het moderniseringsproces, dat onder het militaire bewind plaatsvond, een nogal regressief karakter aan. Het meest opmerkelijke voorbeeld hiervan is dat in het laatste decennium de gemiddelde groei van het Nationaal Produkt per hoofd van de bevolking gelijk was aan nul en dattevens een afbraakvan de productieve sector had plaats gevonden.

Het involutieve karaktervan de economische modernisering welke het autoritaire regime had doorgezet, heeft ook gevolgen gehad voor de sociale structuur van Chili. Drie karakteristieken hiervan werden geformuleerd in de studies gemaakt door Martfnez, Tironi en Touraine⁽⁸⁾:

- a) de aard van en de mate waarin de sociale, politieke en economische uitsluiting bestaat;
- b) de toenemende mate van ontbinding waarin de sociale klassen en groepen zich bevinden om in een gegeven situatie te kunnen overleven;
- c) de ondoordringbaarheid en de onbekwaamheid van de nieuwe economische, sociale en politieke structuren om dein aantal sterk toegenomen actieve bevolking aan een inkomen te helpen.

Aan de hand van deze drie factoren kunnen we zien in welke mate deze modernisering hebben geleid tot een ernstige verstoring van de Chileense samenleving. De monetaristische herstructurering heeft echter niet geleid tot een versterking van de nieuwe sociale structuren. Volgens de gangbare meningen over de burgerlijke samenleving zijn deze gevolgen inherent aan en verbonden met het bestaan van een autoritair regime. Door de vernietiging van de burgerlijke samenleving werkte het autoritaire regime aan haar eigen overleving en vertraagde het de mogelijkheid van een democratische overgang. Toch leidde dit niet tot het consolideren van een nieuw type van samenleving dat de autonome reproductie van het autoritaire politieke systeem en van de reeds gerealiseerde economische hervormingen kon garanderen. Deze mislukking is het die deels het politieke gedrag van de oppositiepartijen kan verklaren. De oppositiepartijen, die de gedaante aannamen van een overkoepelende romp-elite, kenden immers enorme problemen

voeling te krijgen met hun sociale basis en met de burgerlijke samenleving in het algemeen.

Tenslotte bestaan er ideologisch-politieke actoren die de perceptie bepaalden van de politieke en sociale conflicten welke voorafgingen aan de instelling van het autoritaire regime. Zij riepen tevens het politieke immobilisme in het leven dat het voortbestaan van de dictatuur bevorderde⁽⁹⁾. Tenslotte nam het debat over het politieke en sociale vergelijk dat de overgang naar de democratie moest garanderen, de vorm aan van een debat over een levensvatbaar regeerprogramma dat op zijn beurt de democratie moest consolideren.

Er bestonden twee politieke stromingen die elk de nadruk legden op het afsluiten van een dergelijk sociaal pact. De eerste stroming bevoorrechtte een pact tussen ondernemers en arbeiders rond een nieuw ontwikkelingsalternatief en rond de toekomstige rol van de Staat. De tweede stroming legde de nadruk op een akkoord tussen de politieke protagonisten ten einde de toekomstige stabiliteit van het democratische politieke systeem te garanderen ten aanzien van de corporatistische verlangens van de sociale actoren. Beide formules waren niet gespeend van dubbelzinnigheden⁽¹⁰⁾. De idee van een sociaal pact tussen ondernemers en vakbonden ging voorbij aan het beperkte karakter van de sociale representativiteit van het pact, zeker indien we het aantal uit de economie gesloten mensen in aanmerking nemen.

Het andere idee om een akkoord tussen de politieke medespelers af te sluiten, ziet het probleem van de uitsluiting of de toelating van de Communistische Partij en van de toekomstige rol van de Strijdmachten in het democratische systeem over het hoofd.

Ongetwijfeld zal men bij het realiseren van beide alternatieven rekening moeten houden met moeilijkheden, die zeker niet te herleiden zijn tot de reeds eerder aangestipte problemen. Er is eveneens het probleem dat het militaire regime kende bij het oprichten van een alternatieve rechtse politieke partij (regeringspartij). Hierbij voege men nog een samenspel van ideologisch-politieke factoren die de overgang naar de democratie nog hebben bemoeilijkt. Een eerste probleem had te maken met de interpretatie die men gaf aan de oorsprong van de crisis van 1973 die tot de ondergang leidde van de democratische regelingen die de Chileense maatschappij tussen 1940 en 1973 hadden gekenmerkt. Dit ging gepaard met een gevoel van onzekerheid dat zich verspreidde in de tussen 1970 en 1973 genationaliseerde sectoren. Hetzelfde gevoel maakte zich meester van de slachtoffers

van het autoritaire regime nu ze zich geconfronteerd zagen met een complete politieke en sociale genocide.

Een tweede factor heeft te maken met de angst voor een mogelijke weerwraak die de uitgeslotenen en de slachtoffers van het autoritaire regime kunnen nemen. Voor de medewerkers van het regime stelt zich de belangrijke vraag hoe zij zich kunnen ontdoen van hun medeplichtigheid aan de politieke genocide. Voor de burgers die het militaire regime hebben ondersteund, stelt zich de belangrijke vraag hoe men de Staat een nieuwe politieke geloofwaardigheid kan verschaffen in het kader van haar nieuwe democratische roeping en hoe zij zich kunnen verzoenen met de dankbaarheid welke ze verschuldigd zijn aan de dictatuur, omdat die hen in de gelegenheid stelde over kredieten te onderhandelen bij de teruggave van of de deelneming in de genationaliseerde ondernemingen.

Tenslotte is er de centrale kwestie, hoe de burgerlijke samenleving een stabiele autonomie ten aanzien van de de staat kan veroveren(").

2. Het Politieke Pact van Democratisch Herstel.

De verkiezing van Patricio Aylwin tot President werd voorafgegaan door de volksstemming van juli 1989 waardoor een aantal constitutionele hervormingen werden vastgelegd en waardoor een politiek akkoord tussen de democratische oppositie en de militaire bureaucratie werd bezegeld. Daarmee kwam een einde aan de opbouw van een politiek regime (zoals vastgelegd in de grondwet van 1980 en aangevuld door de wet op de politieke partijen), waarin de Strijdmachten een dubbelzinnig dominante positie hadden gekregen ten aanzien van de Staat en het politieke systeem datwas ontstaan uitde democratisering. De extreem dubbelzinnige interpretatie dienaangaande kwam tot uitdrukking in het gebruik van termen als "cohabitatie" tussen de militaire bureaucratie en het burgerlijke bewind.

Van de andere kant werd de overwinning van de democratische oppositie bij de parlamentsverkiezingen gekenmerkt door een opmerkelijk hoge score voor zowel Rechts als voorde supporters van het "oude regime" (43 procent van de uitgebrachte stemmen). Dit vernauwde uiteraard de manoeuvreerruimte van de politici om de door de dictatuur in het leven geroepen instellingen te veranderen. Daardoor versmalde trouwens de parlementaire en institutionele basis voor die politieke krachten die het democratisch bewind wilden ondersteunen. Dat laatste zou

kunnen leiden tot een "noodzakelijke" verandering in de samenstelling van het "blok aan de macht". Ongetwijfeld zal de toenadering van de Democracia Cristiana tot de rechtse partijen (RN en UDI)⁽¹²⁾ enkel gebeuren als de massabewegingen die nu nog in het Chileense landschap ontbreken, weer actief worden.

De opkomst van een revendicatieve massabeweging kan men deels verklaren uit de politieke legitimiteit van de "nieuwe democratie" en het einde van het door de Staat uitgeoefende institutionele geweld over de burgerlijke samenleving. Dat laatste bevordert nu de samenhang tussen de drie steunpunten onder de neoliberale concertatie: ten eerste is er het onvoorwaardelijke compromis met betrekking tot de macro-economische stabiliteit als "beste middel" voor een ononderbroken economische groei; ten tweede is er de internationale oriëntatie van de economie, de handel en de financiën; en ten derde is er de toegenomen inspanning die geleverd wordt om de levensvoorwaarden, de gezondheidszorg, de opvoeding en de sociale voorzorg te verbeteren.

Met de vorming van de regering Aylwin die steunde op de partijen in de Concertatie werd de gebrekkige of minimale politieke autonomie van deze partijen nog geaccentueerd en de sociale passiviteit versterkt. Dit relatieve politieke immobilisme trof zowel Rechts als de partijen van het oude regime en kan worden verklaard door de noodzaak om de bereikte militaire status quo binnen de Staat te laten voortbestaan en om het door de dictatuur ingestelde model van de markteconomie te vrijwaren. Dit hield belangrijke consequenties in voor de institutionele hervormingen die men later noodzakelijk zal moeten doorvoeren ten einde het politieke systeem (de gemeentewet en het binominale kiessysteem) te democratiseren. Dit vormt trouwens het essentiële politieke element in de huidige overgang. Deze veranderingen zullen tenslotte het resultaat zijn van moeilijke en in wezen beperkte onderhandelingen die men zal moeten voeren met de militaire bureaucratie⁽¹³⁾.

Van de andere kant moeten we iets zeggen over de bekering van de democratische oppositie, hier inclusief de omvorming van de socialistische partij tot een sociaal-democratische, tot het neoliberalisme. Deze bekering betekende het einde van een tweede soort van verzet tegen het militaire regime en veronderstelt tevens dat de scheidslijnen tussen de verschillende oppositionele sectoren aangebracht zijn door de Staat. Voor sommigen immers zou het herstel van de democratie neerkomen op het eenvoudig vervangen van het autoritaire bewind door een nieuw Politiek regime; voor anderen weer moet de vervanging van het militaire regime

leiden tot een uitroeiing van het type Staat dat de neoliberale economische politiek heeft geïntroduceerd. De politieke krachten echter die de regering Aylwin en de nieuwe Chileense democratie ondersteunen, streven naar continuïteit met betrekking tot de neoliberale economische politiek. Hetzelfde gebeurde trouwens onder de opvolgers van de autoritaire regimes in Argentinië, Uruguay en Brazilië.

3. De neoliberale democratie en het einde van de organische intellectuelen.

De neoliberale omschakeling van de Chileense democratische krachten kan men deels verklaren door de radicale ideologische veranderingen die de Chileense intellectuele klasse troffen. De intellectuelen van centrum-linkse huize, die onder de dictatuur (1973-1990) politiek en economisch kwetsbaar waren, moesten om te overleven buitenlandse hulp (niet-gouvernementele organisaties, hoofdzakelijk van Europese oorsprong) aanvaarden. Dat lag aan de grondslag van de Institutos Privados de Ciencias Sociales⁽¹⁴⁾ en zette een sluipend proces in gang waarbij de organische intellectuelen, die de socialistische ontwikkeling in de Chileense samenleving hadden gestimuleerd tijdens de jaren zestig en zeventig, geleidelijk vervangen werden. Deze organische intellectuelen waren gedurende de jaren zeventig het slachtoffer geworden van de door de neoliberale dictaturen van Latijns-Amerika gepleegde politieke genocide. Ze werden vervangen door "geïstitutionaliseerde intellectuelen" die in aantal toenamen onder de vleugels van de zich vermenigvuldigende privé-instellingen en die zich in de jaren tachtig ontpopten tot "externe raadgevers", tot «managers van het politieke conformisme" en/of "van de politieke consensus" tijdens het onderhandelingsproces tussen militaire bureaucratie en de politieke rompororganisaties. Daardoor kon de omschakeling in Chili tot stand komen. Ten andere, wat de nieuwe categorie van geïstitutionaliseerde intellectuelen betreft: hun politieke functie in het omschakelingsproces beperkte zich niet tot het bureaucratisch beheer. Het totale politieke immobilisme van de sociale actoren werd erdoor bevorderd. De "technocratisering" van het politieke debat zorgde immers voor hun gedwongen opname in het politieke strijdperk. Vanuit dit perspectief gezien konden zij de idee dat de democratie de neoliberale economische politiek moest voortzetten, ~"Westeuropese grondslag" verlenen.

De opgang van de geïstitutionaliseerde intellectuelen ving aan met de intellectuele productie van de Institutos Privados de Ciencias Sociales. Onderzoek verricht door deze instituten concentreerde zich op de kritiek van de neoliberale economische politiek van de dictatuur en de schendingen van de mensenrechten, de studie van de "nieuwe sociale bewegingen", de voorwaarden voor het toekomstige democra-

tiseringsproces en de buitenlandse schuld. Dit kwam weer overeen met een gemeenschappelijk analytisch kader: het onderzoek naar de dictatuur concentreerde zich op de repressieve politiek en ging niet in op de verbindingen die er bestonden tussen de Chileense economische en politieke elites met die van de Verenigde Staten en West-Europa. Het geweld uitgeoefend door de Staat werd enkel ontleed in termen van mensenrechten en niet als een uitdrukking van sociale overheersing.

Kenmerkend voor al deze studies is het onderscheid dat men maakt tussen de liberale democratie en de militaire dictatuur, waarbij men het klassekarakter van de Staat niet wil onderkennen. Men rechtvaardigde dit vanuit de idee dat er een autonome burgerlijke samenleving bestaat.

De studies over de sociale bewegingen verzetten zich tegen de politieke klasse door het accent te leggen op de structureel bepaalde verschillen die op hun beurt aan de basis liggen van de onmogelijkheid voor de sociale bewegingen om aan een gemeenschappelijk politiek project deel te nemen. Dat zou dan de idee versterken van de "autonomie" van de sociale bewegingen om hen los te koppelen van hun ideologische bindingen met de meer radicale linkse stromingen. Het centrale aandachtspunt in het onderzoek over de democratie was gericht op het rechtvaardigen van het bestaan van één levensvatbare keuze: de verstandhouding tussen de democratische oppositie enerzijds en de conservatieve burgerlijke en militaire groepen anderzijds. Zo ontstond aan het model van de "Pactendemocratie", waardoor men de levensvatbaarheid en de legitimiteit (het enig mogelijke realisme) erkent van een neoliberale herstructureringsontwikkeling die zestien jaar eerder in gang was gezet door de dictatuur.

4. Conclusies.

Het centrale politieke punt van de democratisering in Chili is nog altijd de zoektocht die men onderneemt om het neoliberalisme met de democratie te verzoenen. Dezelfde behoudende tendensen treft men aan in de andere Latijns-amerikaanse democratieën (Brazilië, Argentinië en Uruguay) met betrekking tot de legitimiteit van de door de autoritaire regimes opgelegde economische en structurele veranderingen. Alhoewel de overgang naar de democratie zich niet meer onder de directe controle van de militaire bureaucratie bevindt, kan ze niet worden gerealiseerd tegen en ook niet zonder de militairen. Het zoeken naar een

synthese tussen neoliberalisme en de geplande democratie wordt begeleid door het speuren naar een nieuw alternatief ontwikkelingsmodel. Een samenvatting van dit model vindt men in een recent verschenen document van de CEPAL⁽¹⁵⁾. Het model baseert zich op de volgende vooronderstellingen:

a) in de jaren tachtig waren we niet alleen getuige van een achteruitgang, maar ook van een 'pijnlijke leerperiode'. Daardoor maakte de geïnstitutionaliseerde politiek een sluipende ontideologisering doortijdens het debat over de economische politiek. Dit weerspiegelde zich in de sindsdien ontwikkelde schema's voor de politieke en sociale concertatie. Deze schema's slaagden erin om de valse dilemma's te overstijgen met betrekking tot de verhouding industrie/landbouw, Staat/privé-sector, interne markt/buitenlandse handel en planning/markt.

b) Het overwinnen van de crisis en het opnieuw aanknopen met een alternatief ontwikkelingsmodel vereisen een versterking van de democratie, een aanpassing en stabilisering van de desbetreffende economieën en hun aanpassing aan de technologische verandering in de wereld, een modernisering van de openbare sector, een vergroting van het spaarvermogen, een betere inkomensverdeling, het invoeren van consumptieve besparingen; en dat allemaal in een context van ononderbroken economische groei.

Evenals in de andere landen van Latijns-Amerika stelt zich in het Chileense geval het centrale probleem hoe men de armoedebestrijding en de sociale marginalisering kan integreren in een te ontwerpen economische politiek. Tot op heden kan men het bestaan van de informele sector, en dit binnen het blikveld van het neoliberalisme, beschouwen als een "onverwachte bron" van rijkdom ten einde de schuldenlast te verminderen door gebruikte maken van een competitief hulpmiddel waardoor de "produktieve beslissingen" genomen worden in functie van niet-gereguleerde prijzen. Uiteindelijk zal de neoliberale ideologie dan nog op de beste manier vertalen hoe de economische middelen het beste kunnen worden toegekend⁽¹⁶⁾.

Tenslotte is het nodig om aan te geven dat het begin van de democratisering in Chili heeft plaatsgevonden op een moment dat de experimenten tot herinvoering van de democratie in die landen van Latijns-Amerika mislukten waar men het neoliberalisme poogde te verzoenen met de democratie. Deze mislukking loopt parallel met de opkomst van de autonome politieke activiteiten van de sociale bewegingen die zijn ontstaan als gevolg van het onvermogen om de verscherpte

sociale ongelijkheid (die het gevolg waren van de neoliberale politiek) af te schaffen. Ongetwijfeld is het nu nog te vroeg om een uitspraak te doen over de vraag of de Chileense democratie ook in de toekomst zal worden geconfronteerd met toestanden zoals die nu in de andere democratische landen in Latijns-Amerika voorkomen.

NOTEN

(1) De auteur is docent aan het Instituut voor Internationale Betrekkingen van de Universiteit van Amsterdam.

Vertaling: André Mommen.

(2) A.E. Fernandez Jilberto (1991), *Military Bureaucracy, Political Opposition and Democratic Transition*. In : *Latin American Perspectives*, Vol. 18, nr 1, blz. 33-66.

(3) Barbara Stallings (1990). *Politics and Economic Crisis: A Comparative Study of Chile, Peru and Colombia*. In : Joan M. Nelson, *Economic Crisis and Policy Choice. The Politics of Adjustment in the Third World*. New Jersey, Princeton UP, blz. 113-167.

(4) James Patras en Morris Morley (1990). *US Hegemony under Siege. Class, Politics and Development in Latin America*. Londen, Verso.

(5) Adolfo Aldunate, Angel Flisfisch en Tomas Moulian (1985). *Estudio sobre el sistema de partidos en Chile*. Santiago de Chile, FLACSO.

Ignacio Walker, Jose Vieragallo, Alejandro Magnet, Gonzalo Via!, Tomas Moulian, Genero Arriagada, Juan Gabriel Valdes, Sergio Spoerer, Guillermo Campero, René Cortazar, Patricio Meller en Alejandro Foxley (1986). *Democracia en Chile. Doce Conferencias*.

Santiago de Chile. CIEPLAN.

German Urzua Valenzuela (1986). *Historia politica electoral de Chile*. Santiago de Chile, Coleccion Documentos de Chile, Fundacion Friedrich Ebert.

Oscar Munoz (1986). *Chile y su industrializacion. Pasado, crisis y opciones*. Santiago de Chile, CIEPLAN.

Jorge Arrate (1985). *La fuerza democratica de la idea socialista*. Santiago/ Barcelona, Ediciones Documentas/Ornitorrinco.

Ricardo Lagos (1985). *Democracia para Chile. Proposiciones de un socialista*. Santiago de Chile, Editorial Pehuen.

(6) Manuel Antonio Garreton (1985). *Dictaduras y democratización*. Santiago de Chile, FLACSO.

(7) Eugenio Tironi (1988). *Los silencios de la revolución*. Santiago de Chile, Editorial Puertas Abiertas.

(9) Javier Martínez en Eugenio Tironi (1986). *Las clases sociales en Chile. Cambio y estratificación, 1970-1980*. Santiago de Chile, Ediciones SUR.

Alain Touraine (1987). *Actores sociales y sistemas políticos en América Latina*. Santiago de Chile, PREALC/OIT.

(9) Alejandro Foxley (1987). *Chile y su futuro. Un país posible*. Santiago de Chile, CI EPLAN.

Eugenio Tironi (1986). *El liberalismo real*. Santiago de Chile, Ediciones SUR.

(10) Anibal Pinto (1983). *Consensos, disensos y conflictos en el espacio democrático popular*. In: *Revista Mensaje*, nr 319, blz. 43, Santiago de Chile.

Alejandro Foxley (1985). *Para una democracia estable*. Santiago de Chile, Editorial Aconcagua.

Eugenio Tironi (1984). *La torre de Babel. Ensayos de crítica y renovación política*. Santiago de Chile, Ediciones SUR.

(11) Manuel Antonio Garreton en Marcelo Cavarozzi (1989). *Muerte y resurrección. Los partidos políticos en el autoritarismo y las transiciones del cono sur*. Santiago de Chile, Editorial FLASCO.

(12) RN: Renovación Nacional;
UDI : Unión Democrática Independiente.

(13) A.E. Fernández Jilberto en Fernando Polle (1988). *Burocracia militar y transición a la democracia en Chile*. In: *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*. Amsterdam, nr 45, blz. 3-28.

(14) María Teresa Liadser (1986). *Centros privados de investigación en ciencias sociales en Chile*. Santiago de Chile, Academia de Humanismo Cristiano Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales.

(15) CEPAL (1990). *Transformación productiva con equidad. La tarea prioritaria del*

desarrollo de America Latina y el Caribe en los años noventa. Santiago de Chile, Naciones Unidas.

⁽¹⁶⁾ Christian Larrain en Gonzalo Rivas (1990). Problemas y opciones del desarrollo latinoamericano: análisis crítico y criterios para una propuesta alternativa. Santiago de Chile, Pet, Documento de Trabajo nr 71.

